

Л. УШКАЛОВ

Тарас
Шевченко

Харків
«ФОЛІО»
2015

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

Тарас Шевченко

Великий український поет Тарас Григорович Шевченко народився 25 лютого (9 березня за новим стилем) 1814 року в селі Моринці Звенигородського повіту Київської губернії. Його батько, Григорій Іванович Шевченко (по вуличному Грушівський), та мати — Катерина Якимівна Бойко — були кріпаками генерал-аншефа, згодом дійсного статського радника, сенатора Василя Енгельгардта. Цей нащадок ліфляндських баронів мав понад п'ятдесят тисяч кріпосних душ. Моринці він купив собі сам, а село Кирилівка, де минуло дитинство поета, перейшло йому в спадок від князя Григорія Потьомкіна, якому Енгельгардт доводився племінником.

Сам Шевченко все життя вважав, що він народився якраз у Кирилівці. Воно й не дивно, адже в Моринцях він прожив усього близько року, а те, що залишилось у пам'яті з раннього дитинства, належало вже до часу, коли родина мешкала в Кирилівці. Через багато-багато років поет ідилічно змальює своє рідне обійстя в повісті «Княгиня»: «І ось стоїть переді мною наша убога, стара біла хата з потемнілою солом'яною стріхою й чорним димарем, біля хати на причілку яблуня з червонобокими яблуками, а довкола яблуні квітник... А біля воріт стоїть стара крислата верба з засохлою верхівкою, за вербою — клуня, оточена стіжками жита, пшениці та всякого іншого збіжжя; а за клунею, по узгір'ю, піде вже сад. Та який сад!.. густий, темний, тихий, одне слово, другого такого саду нема на цілому світі. А за садом левада, за левадою долина, а в долині тихий струмок, що ледь-ледь жебонить, оточений вербами та калиною, окутаний широколистими темно-зеленими лопухами...»¹ Ось у цьому затишному куточку й жило собі біляве хлоп'я, чия душа змалечку стреміла до чогось незвіданого. Принаймні одного разу малий Тарас, коли йому було років шість, надумав піти туди, де кінчається світ, а «небо впирається в землю». Йому закортіло поглянути чи то на залізні стовпи, які підпирають небо, чи то на те, як це там «жінки кладуть на небо прачі». Мабуть, хлопець почув від когось пісеньку, складену в старовину нашими мандрованими школярами, про отой незнаний земний рай, де сонце вдень на печі спочиває, де зірки лежать повсюди, мов дині, де горобці ходять у срібних панчохах, а земля так близько до неба, що «як жінки у морі хустини перуть, то на небо ясне праники кладуть».

Отож, якось по обіді він і пішов із Кирилівки битим шляхом. Ішов до вечора, та «кінця світу» все не було. Тоді хлопець вирішив, що сьогодні він уже навряд чи його побачить, бо надто пізно вийшов із дому. Повернув назад, а на другий день, тільки на світ благословилося, знову рушив у дорогу. На цей раз Тарас зайшов далеченько — проминув сусіднє село верстов за чотири від

¹ Тут і далі російськомовні твори Т. Г. Шевченка подано у перекладі автора.

Кирилівки, лісок, вийшов на чумацький шлях і, хоч сонце вже знов повернуло на вечір, хоч хотілося їсти й пити, усе одно прямував до «кінця світу». Під цю пору їхали назустріч чумаки. Вони побачили, що мала дитина йде чогось сама-самісінька. «Ти чий, хлопче?» — питають. «Батьків і материн». — «А йдеш звідки?» Хлоп'я мовчки показало рукою назад. «І куди ж?» — «Хочу подивитись, де кінець світу... Дайте води попиту...» Чумаки дали йому води й хліба, посадили на мажу та й доправили до Кирилівки... А вдома старший брат хотів був дати йому прочухана, коли б не сестра Катря, яка взяла Тараса на руки й поклала спати. «Спи, прибуду», — тихо сказала вона, цілуючи братика. Малого Тараса всі так і звали — «прибуду», немов натякаючи на те, що він народився під стріхою сільської хати зовсім не задля того, щоб, як його односельці, вік ходити коло землі. І, здається, краще за інших це розумів його батько. Хтозна, що саме дало йому привід так думати, але вже на смертному одрі він поділив між ріднею своє добро, а про Тараса сказав: «Синові Тарасу із мого хазяйства нічого не треба. Він не буде абияким чоловіком: з його буде або щось дуже добре, або велике ледащо. Для його моє наслідство або нічого не буде значить, або нічого не допоможе». Мабуть, цей набожний чоловік, який так любив читати історії про святих угодників, передчував, що його син усе життя шукатиме «кінця світу».

Восени 1822 року батько віддав Тараса вчитися грамоти до кирилівського дяка Павла Рубана. То була звичайна старосвітська наука, чю основу складали церковнослов'янська «Грамотка», «Часослов» та «Псалтир». Певно, якраз у дяківському співанику хлопець уперше прочитав і наші старовинні духовні пісні: «Всякому городу нрав і права» Сковороди, «Богом ізбранная Мати, Діво Отроковице», «Ісусе мій прелюбезний», «Нескверная, неблазная», «О всепїтая Мати», «О горе мні, грїшнику сущу», «Три царіє со дари»... Саме вони, на думку Івана Франка, перегадом стали джерелом тієї справді «чудової наївності і простоти», з якою Шевченко повсякчас звертався до Бога у власній поезії. Та й сам поет через багато років скаже: «Вірші я любив з дитинства...» А ще він дуже любив роздивлятися книжкові гравюри-«кунштики»... З другого боку, йому на все життя закарбувалась у пам'яті й «субітка», коли вчитель, покликаючись на восьму Божу заповідь, щосуботи добряче потчував різками кожного зі своїх вихованців, примовляючи: «Сіє тобі за прошедші і будущі прегрїшенія. Помни день суботній до грядущої суботи! Іди з миром».

Та в усякому разі, поки була жива матуся, малий Тарас не знав лиха... Матері не стало 20 серпня 1823 року. На ту пору їй було всього сорок. Про своє невтішне дитяче горе Шевченко згадає через багато літ у повісті «Близнята»: «Я пам'ятаю у своєму житті один зворушливий Свят-вечір. Восени ми поховали свою матусю. А на Свят-вечір понесли вечерю до діда і, сказавши: «Святий вечір! Прислали до вас, діду, батько й...» — усі троє заридали. Нам не можна було сказати “ї мати”». Після смерті матері на батькових руках залишилось шестеро дітей, найменшому з яких не виповнилось і двох років. У хаті та по хазяйству край потрібні були жіночі руки. І батько Тараса оженився вдруге, на вдові Оксані Терещенко. Невдовзі до хати ввійшла мачуха, що мала трійко своїх дітей. І ця мачуха була саме такою, як її заведено зма-

льовувати в наших казках та піснях: своїх дітей вона любила, а от нерідних — ні. У повісті «Княгиня» поет згадував: «Той, хто хоч здалеку бачив мачуху й так званих зведених дітей, той, отже, бачив пекло...» Безугавні бійки, лемент, сльози, лайка між батьком та мачухою... Особливо мачуха не любила Тараса, бо той частенько тузив її сина Степанка.

А трохи перегодом батько поїхав чогось до Києва, по дорозі занедужав, а повернувшись додому, помер 21 березня 1825 року. Тарас, якому виповнилось тоді одинадцять, став круглим сиротою. Після батькової смерті жити в рідній хаті йому було вже несила. Він часто тікає з дому, а невдовзі й зовсім залишає оселю. Спочатку він трохи пожив у свого дядька Павла, який був опікуном сиріт, потім оселився в нового кирилівського дяка Петра Богорського. Кажуть, що той узяв до себе сироту з власної волі — за навчання хлопця йому ніхто не платив. Богорський був вихованцем Київської духовної академії, де дійшов до класу риторики. Він непогано знався і на мовах, і на поезії, і на церковному співі. Але Тарасові в цього «вчителя-спартанця» жилось несолодко. Принаймні він не раз тікав зі школи...

Змалку Тарас понад усе любив малювати. Вуглиною або крейдою він малював скрізь, де було можна й не можна: на стінах, на дверях, на воротах. Ця звичка залишилась у поета на все життя. Він буде малювати на стінах класу Санкт-Петербурзької академії мистецтв; гостюючи в седнівському маєткові Андрія Лизогуба, розмалює ледь не весь флігель, в якому мешкав, а вже на засланні часто шукатиме собі затишну місцину й малюватиме вуглиною чи крейдою на стіні. Пристрасть до малювання стала ще більшою після того, як Тарас почав ходити до школи й міг розжитися на папір та олівець. Отож, коли за якийсь час хлопець остаточно втік зі школи Богорського, він шукає собі вчителя малювання — спершу в Лисянці, потім у Тарасівці. Ці пошуки ні до чого путнього не привели, і Шевченко знов повертається до Кирилівки, ставши пастухом громадської череди. Мабуть, найсвітлішим спомином з тієї пори для поета назавжди залишиться приятель до трохи молодшої за нього сусідської дівчини Оксани Коваленко. Недаром він згадуватиме подругу своїх дитячих років у поезіях «Три літа», «N. N.» («Мені тринадцятий минало...»), «Ми вкупочці колись росли...», «Не молилася за мене...», а восени 1841 року присвятить їй поему «Мар'яна-черниця».

Якийсь час Тарас жив у кирилівського священника отця Григорія Кошиця, виконуючи нехитрі обов'язки по господарству. Сам Кошиць не надто схвально відгукувався про Тараса, кажучи, що хлопець нездатен до хазяйської роботи. А от Феофан Лебединцев, який добре знав і отця Григорія, і матушку Ксеню, свідчив, що «на тодішній селянський побут підліток Тарас ніде не міг би знайти кращого притулку, ніж у домі парафіяльного батюшки, і що життя його тут... було куди зручнішим та безтурботнішим, ніж життя інших, навіть хазяйських синів його віку. Отець Григорій був хороший, розпорядливий хазяїн, і якщо був суворий і вимогливий, то, звісно, більше на словах, бо про ті покарання й катування, яких зазнавали невинуваті й ледачі кріпаки на панщині, тут не могло бути й мови; що ж до матушки, то це була ідеальна жінка, надзвичайно добра, лагідна, поступлива, турботлива, вона піклувалась

про все і про всіх...» Лебединцев не мав сумніву в тому, що «свої кращі моральні погляди та ідеали наш поет виніс звідси...»

Проте невдовзі Шевченко опинився серед двірні поручика гвардії Павла Енгельгардта, який у 1828 році, після смерті свого батька, став власником Кирилівки, а отже, і паном Тараса. Олександр Лазаревський розказував цю історію так. Один маляр, у якого вчився Тарас, побоюючись кари за те, що він без згоди поміщика тримає в себе кріпака, сказав, щоб хлопець пішов до пана й попрохав дозволу на навчання. Тарас так і зробив. Він пішов у Вільшану, де був панський маєток, і став просити економа Данила Дмитренка про відповідний папір. Тим часом економ, помітивши, що хлопець кмітливий і беручий, узяв його до панського двору.

На той час Енгельгардт служив ад'ютантом віленського військового губернатора Олександра Римського-Корсакова. Отож десь восени 1829 року Шевченко у складі панської валки вирушає з Вільшаної — через Київ, Чернігів, Бобруйськ, Мінськ — до Вільно, надовго покидаючи батьківщину. Під ту пору Тарасові було всього чотирнадцять. Перегодом у повісті «Княгиня» поет скаже: «Я запам'ятав мою рідну Україну такою, якою бачив у дитинстві: прекрасною, грандіозною, — а про вдачу її мовчазних мешканців я склав уже власні уявлення, узгоджуючи їх, звісно, з пейзажем. Я навіть гадки не мав, що може бути якимось інакше». Поетова візія України — це і розкішна природа, і високі могили як декорації тієї героїчної драми, що її розігрувала тут сама історія, і розповіді діда Івана — сучасника Коліївщини — про гайдамаків та про їхні криваві подвиги, а ще, звісно, незбагненно прекрасні народні пісні, що їх він знав силу-силенну. І не просто знав... Пантелеймон Куліш згадував, яке незабутнє враження справив спів Шевченка в січні 1847 року на його весіллі. Куліш каже, що гості знали Шевченка як поета, «але ніхто не знав, що він чудовий, можливо, найкращий на всю Україну, співак народних пісень». «Заклавши руки за спину й походжаючи по залі серед німих від захвату гостей, він співав: «Ой зійди, зійди, ти, зіронько та вечірняя!..» Нічого схожого на спів Шевченка тієї пори я ні в Україні, ні в столицях, ні деінде не чув». А перегодом Михайло Максимович напише: Шевченків мистецький талант знайшов свій напрочуд яскравий вияв і в живописі, і в поезії, але «найсильніше й найкраще — у виконанні українських народних пісень...» Так чи так, попри своє сирітське дитинство, попри кріпосне рабство, зрештою, попри все темне, що було в житті, Україна назавжди лишилась для поета образом утраченого раю — прекрасного й грандіозного. Може, і справді, як казав Михайло Микешин, уся Шевченкова «пристрасна й могутня любов була так зосереджена на його рідній Україні, що в його палкому серці, здається, і не залишалось більше любовного запасу для чогось іншого...»

До Вільно валка Енгельгардта прибула десь під кінець 1829 року. Це старовинне литовське місто здавна відіграло помітну роль в історії української культури. Досить пригадати хоч би славетну братську школу при Свято-Троїцькому монастирі, де викладав, зокрема, фундатор українського «кордоцентризму» Кирило Ставровецький, цілу низку надрукованих у Вільно книжок, як-от «Казання святого Кирила...» Стефана Зизанія, «Тренос»

Мелетія Смотрицького чи «Руський Алкід» Пилипа Орлика, або й те, що Лазар Баранович — мабуть, найбільший в українській літературі майстер поетичних грашок-«концептів» — навчився цього мистецтва, слухаючи лекції Мацея Казимира Сарбевського у Віленській єзуїтській колегії. А ось тепер сюди прибуває Тарас Шевченко, щоправда, у ролі звичайного панського козачка, до чийх обов'язків входило стовбичити вбраному в тикову куртку й шаровари в передпокої й виконувати накази пана: подати люльку, принести води абощо. Але Шевченко не дуже переймався своєю службою. Він то мугикав собі під ніс «сумні гайдамацькі пісні», то без дозволу пана змальовував картини, що висіли в покоях. Один із таких «сеансів» уже невдовзі після прибуття Шевченка до Вільно закінчився для нього плачевно. А було це так. Увечері 6 грудня 1829 року Павло Енгельгардт разом зі своєю дружиною Софією — добре освіченою жінкою й чудовою піаністкою — поїхав на бал з нагоди «тезоіменитства государя Миколи Павловича». Коли все в домі стихло, Тарас запалив свічку, розіклав папери, узяв олівець і почав малювати. Він так поринув у світ своїх фантазій, що навіть незчувся, як пани повернулись додому, як поручик гвардії зайшов у парадних строях до кімнати... Тарас отямився лиш тоді, коли Енгельгардт немилосердно відідрав його за вуха, мовляв, запалена серед паперів свічка могла запросто спалити не тільки будинок, а й ціле місто. На ранок нещасний художник за наказом пана ще й скуштував на конюшні різок. Утім Енгельгардт таки ж хотів зробити Шевченка своїм «кімнатним художником» і віддав його в науку. Важко сказати, хто саме був у Вільно Шевченковим учителем. Можливо, він відвідував майстерню Яна Рустема — професора малювання Віленського університету, про якого переходом згадував у одному з листів до Броніслава Залеського. У будь-якому разі, уже одна з перших за часом Шевченкових робіт — малюнок італійським олівцем «Погруддя жінки», виконаний у 1830 році, — свідчить про неабияку вправність юного художника.

«У Вільні, городі преславнім», цього ж таки 1830 року Тарасові випала нагода познайомитися з однією гарненькою юною швачкою. Це була полька Ядвіга (Дзюня) Гусиковська. Вона була вільною, і її поведінка, почуття, погляди на життя, словом, усе її єство різко відрізнялись від того, що звик бачити Тарас серед рабів-кріпаків. Панночка Дзюня піднесла його душу. «Тоді, — признавався Шевченко вже пізніше Іванові Сошенку, — я вперше подумав: а чом би й нам, безталанним кріпакам, не бути такими самими людьми, як і люди вільних станів». Дзюня не тільки опікувалась Тарасом: сама шила йому сорочки, прасувала маніжки й краватки, — вона ще й навчила його вільно говорити та читати по-польському. Зрештою, то було перше кохання поета. Через багато-багато літ ця дівчина все ще приходитиме йому в сни. 5 вересня 1857 року поет напише у своєму «Журналі»: «Бачив уві сні церкву святої Анни у Вільно, а в тій церкві милу Дуню, чорноброву Гусиковську, котра молилася». А водночас це кохання боляче ранило чутливу душу юнака, бо ще більше давало знати, що він безправний раб. Принаймні коли Павло Енгельгардт дістав нове службове призначення й переїхав до Санкт-Петербурга, челядь, зокрема й Шевченка, погнала за паном по етапу, бо їхній «дбайливий» гос-

подар побоювався, щоб люди дорогою бува не розбіглись хто куди. Це було взимку, дорога неблизька — 800 верст. І як на лихо в Тараса відірвалася підошва чобота. Щоб не відморозити ногу, юнак змушений був час від часу перевзуватись. Ці зупинки почали дратувати вартового, і він добряче заїхав Тарасові по шії... Так розповідав сам поет своєму доброму приятелю Вікторові Забілі. Щоправда, Петро Мартос стверджував, що це всього лиш гра фантазії, бо хоч панська валка і йшла з Вільно пішки, але не під конвоєм.

Так чи ні, «Санкт-Петербургские ведомости» невдовзі сповістили, що серед тих, хто прибув до північної столиці 9 січня 1831 року був і «ад'ютант генерала від інфантерії Римського-Корсакова, гвардії Уланського полку ротмістр Енгельгардт». Його козачкові Шевченкові виповнилось на цю пору сімнадцять років. Юнак уже вийшов з «козачкового» віку й будь-що хотів стати художником. Він не раз і не два прохав свого пана віддати його в науку. Урешті-решт Енгельгардт погодився й 1832 року законтрактував Шевченка в артіль досить відомого на той час художника-декоратора Василя Ширяєва. Ширяєв був вихованцем Санкт-Петербурзької академії мистецтв, а його артіль під час перебування в ній Шевченка виконувала дуже складні й відповідальні замовлення, зокрема, проводила оздоблювальні роботи в будинках сенату й синоду, Великого, Ермітажного, Олександринського та Михайлівського театрів. Шевченко виконав рисунки орнаменту й арабесок на плафоні Великого театру. Можливо, він зробив також рисунок для плафона Олександринського театру, схвалений самим імператором Миколою I.

Ми майже нічого не знаємо про те, яким було життя поета в артілі Ширяєва: невеличкі штрихи в повісті «Художник» та в «Журналі», а ще — спогади вихованця Академії мистецтв Івана Зайцева. «Я часто бував у Ширяєва, — писав він, — і ми вечорами розмовляли. Іноді я читав і декламував твори Пушкіна й Жуковського. А в цей час у сусідній кімнаті, біля відчинених дверей, завжди стояло двоє хлопців років 16—17-ти, учні хазяїна, які були в нього на побігеньках, терли фарби, трохи малювали, поки вчитель не надав їм змоги відвідувати академічні класи. Усе, що я читав, хлопчаки слухали дуже уважно. Але чому ж, питають мене добрі люди, я говорю так докладно про якихось там хлопчаків? А це тому, відповім я, що один із них став перодом улюбленим українським поетом, — то був Тарас Шевченко...»

В артілі Ширяєва юний художник займався не тільки декоративним малюванням. Уже в 1835—1837 роках він створив кілька багатофігурних композицій на історичні теми, такі як «Смерть Лукреції» та «Смерть Богдана Хмельницького» (очевидно, за «Історією русів», яка ходила тоді по руках у списках), а ще почав досить успішно працювати в жанрі акварельного портрета. Утім, молодому митцеві хотілось волі, хотілось стати справжнім майстром. Оповідач повісті «Художник» — alter ego самого Шевченка — каже: «Великий Торвальдсен розпочав свою блискучу артистичну кар'єру з того, що вирізав орнаменти та тритонів з риб'ячими хвостами для тупоносих копенгагенських кораблів. А я починав з розтирання охри та мумії в жорнах і з фарбування підлог, дахів та парканів». Зрештою, каже оповідач: чи багато є геніїв, котрі розпочинали якимось інакше? Ні, небагато. Згадаймо хоч би фламандців Адріа-